

Karol Wozikowski

Zwyczaje pogrzebowe Żydów

Judaizm jest religią monoteistyczną, której podstawą jest wiara w jednego Boga (osobowego, niepodzielnego, będącego bytem niematerialnym, bezcielesnym i wiecznym), będącego nie tylko Stwórcą świata, ale także jego stałym „nadzorcą” czy też „opiekunem”. Bóg ten zawarł z ludem Izraela wieczyste przymierze, obiecując ochronę i pomoc w zamian za podporządkowanie się jego nakazom. Judaizm ukształtował się w II tysiącleciu p.n.e.; stanowi religię narodową Żydów. Jest też pierwszą religią. Jej wyznawcy znajdują się na całym świecie, obecnie jest ich najwięcej w Stanach Zjednoczonych – 5,6 mln i Izraelu – 4,7 mln. Z judaizmu wywodzi się chrześcijaństwo¹.

Trzeba zauważyć, iż Mosze ben Majmon (1135-1204), zwany powszechnie Majmonidesem, uznawany jest za najwybitniejszego przedstawiciela judaizmu czasów średniowiecza. W latach 70. XII w. podczas pobytu w Egipcie stworzył kodeks Miszna Tora (Druga Tora), systematyzujący prawo żydowskie. W owym kodeksie określił 13 prawd wiary judaistycznej, które zostały później nazwane „credo Majmonidesa”. Są to podstawowe założenia doktrynalne judaizmu (ortodoksyjnego)²:

- istnieje Bóg, który jest Stwórcą wszystkich stworzeń i kieruje nimi,
- Bóg jest jeden,
- Bóg ma naturę duchową i niecielesną,
- Bóg jest wieczny, bez początku i bez końca,
- tylko sam Bóg ma prawo do oddawania mu kultu i czci,

¹ P. Jędrzejewski, *Judaizm bez tajemnic*, Kraków 2009, s. 17-19.

² P. Kuncewicz, *Goj patrzy na Żyda*, Warszawa 2000, s. 45-49.

- prorocy byli wysłannikami Boga i dlatego należy wierzyć ich słowom,
- Mojżesz jest największym z proroków,
- wszechmocny Bóg podyktował Mojżeszowi Prawo na Synaju,
- Prawo objawione przez Boga nigdy się nie zmienia,
- Bóg zna wszystkie ludzkie myśli i czyny, gdyż jest wszechwiedzący,
- Bóg wynagradza za wypełnianie Prawa, a karze za jego przekraczanie,
- Mesjasz zjawi się wtedy, gdy Bóg uzna to za stosowne,
- Bóg wskrzesi zmarłych w odpowiednim czasie, a dusza ludzka jest nieśmiertelna.

Prawo żydowskie (Halacha) reguluje życie wyznawcy judaizmu tak szczegółowo, że trudno oddzielić wyznawanie religii od zajęć doczesnych. Jego podstawą jest Pięcioksiąg mojżeszowy (Tora), zinterpretowany w części halachicznej Talmudu. Talmud dzieli Halachę na 613 przykazań (micwot): 248 nakazów i 365 zakazów. Halacha była wykładana w ogromnej literaturze kazuistycznej, w której do komentarzy dodawano następne komentarze. Za najpełniejszą powszechnie uznawaną kodyfikację uważa się Szulchan Aruch sefardyjskiego rabina Józefa Karo z XVI w., w wersji uzupełnionej dla Aszkenazyjczyków przez Mojżesza Isserlesa. Niższego rzędu wskazówkami są responsy cieszących się autorytetem rabinów, którzy jednak często, wydając odmienne orzeczenia, powodowali zajadłe spory³.

Jedną z podstawowych cech judaizmu jest ściśle powiązanie religii z etyką. Obowiązujące 613 nakazów i zakazów, sformułowanych w Biblii Hebrajskiej i Talmudzie, szczegółowo reguluje życie Żydów zgodnie z nakazami wiary. Dotyczą one m.in. obrzezania, szabatu, modlitwy, przepisów pokarmowych, świąt, postu, zawierania małżeństwa itd. Tworzą razem prawo żydowskie (Halacha), którego przestrzeganie jest konieczne do osiągnięcia zbawienia. Ponadto judaizm jest do dziś religią powiązaną z konkretnym narodem, a dokładniej – jest religią narodową Żydów. W swoim założeniu nie obejmuje zatem wszystkich ludzi (w przeciwieństwie do islamu, chrześcijaństwa czy buddyzmu). Niemniej możliwa jest konwersja na judaizm i wejście do narodu żydowskiego. Ma ona najczęściej miejsce w przypadku małżeństw mieszanych. Stąd też obec-

³ P. Kuncewicz, *Goj patrzy...*, op. cit., s. 54.

nie, zgodnie z prawem wydanym w 1962 r. przez państwo Izrael, Żydem jest człowiek, który urodził się z matki Żydówki, lub ten, kto przeszedł konwersję na judaizm według obrządku ortodoksyjnego⁴.

Należy dodać, iż wyznawców judaizmu obowiązuje przestrzeganie przepisów pokarmowych, tj. diety koszernej („kosher” znaczy dosłownie „najlepszy”, „stosowny”). Zasady koszerności obejmują⁵:

- zakaz spożywania mięsa zwierząt, które nie zostały zabite w sposób rytualny (shechita) przez wykwalifikowanego rzeźnika,
- zakaz jedzenia padliny oraz mięsa zwierząt nieparzystokopytnych i nieprzeżuwających (np.: świnie),
- zakaz spożywania stworzeń wodnych nieposiadających płetw i łusek oraz niektórych owoców i warzyw.

Inną z cech charakterystycznych judaizmu jest unikanie przedstawień ludzkich w jakiegokolwiek formie (na obrazach, nagrobkach czy w formie rzeźb). Elementy zdobnicze w sztuce żydowskiej zostały ograniczone do ornamentyki roślinnej oraz przedstawień zwierzęcych; najczęściej można spotkać np. parę lwów, gwiazdę Dawida, kolumny, menorę. Aż do XIX w., czyli do czasu Żydowskiego Oświecenia (Haskali), sztuka żydowska była ograniczona wyłącznie do sztuki sakralnej i rzemiosła artystycznego zaspokajającego potrzeby kultowe⁶.

Kult judaizmu odprawiany jest w synagogach. Polega głównie na czytaniu tekstów Tory i innych ksiąg biblijnych oraz ich komentowaniu, czemu towarzyszą wspólne modlitwy i śpiewy. W synagodze obowiązuje podział według płci (najczęściej kobiety modlą się w galerii na piętrze, zwanej babińcem). Mężczyźni muszą założyć nakrycie głowy, zwane jarmułką (kipą, mycką). Językiem używanym podczas nabożeństw i modlitwy jest język hebrajski. Najważniejszym dniem w tygodniu jest dla wyznawców judaizmu szabat (szabas). Jest to święty dzień, wolny od pracy, upamiętniający dzieło stworzenia świata. Rozpoczyna się w piątek wieczorem zapaleniem przez gospodynię dwóch świec i kończy w sobotę wieczorem. W szabat mężczyźni udają się do synagogi na

⁴ Ibidem, s. 56-59.

⁵ Ibidem.

⁶ P. Kuncewicz, *Goj patrzy...*, op. cit., s. 63-67.

modlitwy; kobiety nie mają takiego obowiązku. Poza świętowaniem szabatu Żydzi obchodzą święta: Paschę, Jom Kippur, Chanukę, Sukkot, Szawuot oraz Rosz ha-Szana⁷.

Warto zauważyć, iż w judaizmie zwyczaje i obrzędy związane ze śmiercią człowieka są ściśle określone wieloma przepisami. Nakazują one zarówno rodzinie, jak i całej społeczności współuczestniczącej w żałobie, odpowiedni sposób jej przeżywania. Nie istnieją sakramentalne obrzędy jako takie. Umierający, jeśli pozwalają mu na to siły, powinien wyznać swoje grzechy. Jeśli jego stan mu na to nie pozwala, powinien uczynić to w swoich myślach⁸. Skrócona wersja spowiedzi na łożu śmierci, którą można jeszcze rozszerzyć o inne modlitwy, ma następującą treść: „Uznaję, o Panie Boże mój i Boże moich ojców, że moje uzdrowienie i moja śmierć są w Twoich rękach. Twoją jedynie wolą jest, czy uzdrowisz mnie całkowicie. Jeśli umrę, niech śmierć moja będzie pokutą za wszystkie grzechy, wykroczenia i niegodziwości, jakich się wobec Ciebie dopuściłem. Obdarz mnie miejscem w Ogrodzie Edenu i pozwól osiągnąć życie w Przyszłym Świecie, który jest przeznaczeniem sprawiedliwych”⁹.

Osobie umierającej nie wolno w żaden sposób przeszkadzać, aby nie przyspieszyć zgonu. Istnieje obowiązek czuwania przy konających, aby nie odchodzili w samotności. Widząc oznaki zbliżającej się śmierci, domownicy rozdzierają swe szaty i uznają słusność Boskich wyroków. Wygłaszają także błogosławieństwo następującej treści: „Bądź błogosławiony, Sędzio pełen prawdy”. Halacha za śmierć uznaje moment, w którym człowiek przestaje oddychać¹⁰.

Sposobu przeżywania żałoby należy szukać w naturalnej reakcji człowieka na zjawisko śmierci. Społeczeństwo żydowskie w Polsce było zróżnicowane. Inaczej wyglądał pogrzeb w społeczności chasydzkiej, a inaczej w społeczności „mitnagdim” – grupy, która ukształtowała się jako odpowiedź na ruch chasydzki. Pod wpływem filozofów, szczególnie Gaona z Wilna, wykształciła zdecydowane

⁷ Ibidem.

⁸ A. Uterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Łódź 1989, s. 165.

⁹ Szulchan Aruch, idem, 338.

¹⁰ S. Spitzer, *Modły Izraelitów na dni powszednie i święta, uroczystości i posty oraz obrządku i ceremonie religijne*, Warszawa 1991, s. 40-41.

odrębności zarówno w rytuale, jak i całokształcie kultury. Zamieszkiwała przede wszystkim północno-wschodnie tereny Polski oraz Litwy¹¹.

Ponadto należy podkreślić, iż dusza człowieka (hebr. nefesz) opuszcza jego ciało w momencie śmierci i wznosi się do Stwórcy. Według wyznawców judaizmu przemieszcza się ona pomiędzy domem a grobem, w którym przez siedem dni leży zmarły, a według niektórych wierzeń nawet przez 30 dni. Po upływie tego okresu rozstaje się z ciałem zmarłego, ale jeszcze nie ostatecznie. Zmarłego wynoszono z domu zawsze nogami w kierunku wyjścia. Wynosząc ciało, otwierano szeroko drzwi i okna, aby umożliwić duszy opuszczenie domu razem z ciałem. Czynności, które miały ułatwić duszy opuszczenie ciała, były liczne. Wszystkie w jakimś sensie były związane z wodą – wylewano resztki wody, aby dusza się nie utopiła; wynoszono naczynia napełnione wodą przed dom, aby mogła się umyć przed dalszą drogą, myto ciało zmarłego; zostawiano nieco wody, aby dusza napiła się na drogę itp.¹².

W domu paliło się światło, aby opuszczając dom, dusza nie zgubiła drogi. Istniały zwyczaje związane z rozbijaniem naczyń po wyniesieniu ciała zmarłego z domu. Rozbijano gliniany garnek i wyrzucano skorupy (np. w Brześciu nad Bugiem) lub też w nowym glinianym naczyniu zagotowywano wodę, którą następnie wylewano poza domem, po czym rozbijano garnek i wyrzucano skorupy (np. Kołomyja). Orszak pogrzebowy udawał się następnie cmentarz¹³.

Met Micwa – 536. przykazanie judaizmu (hebr. *met micwa*) nakazuje pochowanie osoby zmarłej. Pogrzeb powinien odbyć się tak szybko, jak tylko jest to możliwe, najlepiej jeszcze tego samego dnia. W praktyce wygląda to różnie, wynika to z poszczególnych przepisów związanych z pochówkiem w danym kraju¹⁴. Religia żydowska zawiera przepisy, które obejmują wszystkie społeczności rozrzuconej po świecie diaspory. Przyjęty kodeks prawa rabinicznego „Szulchan Aruch” wraz z komentarzami rabina Mojżesza Isserlesa (1525-1572) przeznaczonymi dla Żydów aszkenazyjskich, a więc tych, którzy

¹¹ <http://www.sztetl.org.pl/>, (dostęp: 22.01.2017).

¹² *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, pod red. Jerzy Woronczak, t. 1, *Gminy żydowskie*, Wrocław 1995, s. 87-90.

¹³ *Ibidem*, s. 81-82.

¹⁴ A. Uterman, *Żydzi...*, op. cit., s. 164.

zamieszkiwali Europę Środkową, Wschodnią i częściowo Zachodnią, a od XVII w. również Amerykę, określa dokładnie sposób działania w przypadku śmierci i obrzędów związanych z przeżywaniem żałoby¹⁵.

Żydzi sefardyjscy to Żydzi zamieszkujący obszar Półwyspu Iberyjskiego. Od Żydów aszkenazyjskich różnią się językiem (sefardyjscy – ladino, aszkenazyjscy – jidysz) oraz rytuałem. Kiedyś stanowili wpływową wspólnotę na terenie Turcji. Obecnie mają odrębnego naczelnego rabina w Izraelu. Współczesna wymowa hebrajska oparta jest na sefardyjskiej. Według statystyki Żydzi Sefardyjczycy stanowią ok. 10 proc. mieszkańców Izraela, ale często do Sefardyjczyków zalicza się także Żydów wschodnich (Mizrachim), którzy wyznają judaizm w sefardyjskiej tradycji prawnoliturgicznej – wtedy ich liczba jest oceniana na około 40 proc.¹⁶.

Należy zauważyć, iż w dużych społecznościach żydowskich, tj. w Izraelu czy Stanach Zjednoczonych, przebieg przygotowań do pogrzebu przedstawia się następująco: po śmierci ciało układa się na łożu. Zmarłemu zamyka się oczy. Jest to powiązane z Talmudem, w którym znajduje się zapis: *Każdy człowiek ma za życia zawiść w oczach. Wzrokiem zazdrości i pożąda. Nic, nawet po śmierci, nie jest w stanie uspokoić oczu. Trzeba zatem, by zmarły wyzbył się doczesnych pragnień, a tylko wtedy kończą się nasze pragnienia, gdy się oczy zakryje*¹⁷.

Domownicy przez cały czas są obecni przy zwłokach i recytują psalmy. Zaniechanie tego obowiązku postrzegane jest jako brak szacunku. W mieszkaniu zmarłego zasłania się lustra i wylewa wodę ze wszystkich naczyń. Najbliższa rodzina osoby zmarłej dokonuje symbolicznego rozdarcia ubrania, zwanego „kria”. W prawie każdej religijnej społeczności funkcjonuje tzw. „Chewra Kadisza”. Jest to święte bractwo, które zajmuje się przygotowaniem ciała zmarłego od momentu śmierci aż do pochówku. Dokonują obmycia ciała, następnie ubierają je w specjalny strój pogrzebowy wykonany z białego płótna, aż wreszcie umieszczają w trumnie i odwożą na cmentarz, aby pochować zmarłego. Wszystko jest skromne i proste¹⁸.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ S.P. De Vries, *Obrzędy i symbole Żydów*, Kraków 2001, s. 372-374.

¹⁷ Ibidem, s. 362.

¹⁸ Ibidem, s. 365.

Ciałem zmarłego mężczyzny zajmują się inni mężczyźni, natomiast ciałem kobiety – kobiety. Na specjalnym stole umieszczane jest ciało osoby zmarłej, z którego zdejmuje się ubranie. Następnie dokonuje się obmycia ciała z brudu i zarazem symbolicznego oczyszczenia. Ciało obmywa się kolejno z wierzchu i od spodu, nie pomijając pleców. Wykonuje się to bardzo starannie i w milczeniu. Przed rozpoczęciem zebrani odmawiają krótką modlitwę. Na koniec ma miejsce właściwe oczyszczenie, czyli „tahara”. Kolejnym etapem jest trzykrotne oblanie zmarłego wodą, wypowiada się przy tym słowa z Biblii: „Tego dnia będzie pojednanie wasze i oczyszczenie od wszystkich grzechów waszych: przed Panem będziecie oczyszczeni”(III Mjż 16,30-31)¹⁹.

Następnie ciało zmarłego osusza się i ubiera w strój pogrzebowy. Całością kieruje jedna osoba (zwykle przewodniczący lub członek zarządu „Chewra Kadisza”). Jeśli rodzina wyraża chęć uczestniczenia i pomocy podczas przygotowań ciała przed pogrzebem, to ma taką możliwość. Po przygotowaniu ciała jest ono umieszczane w przygotowanej uprzednio trumnie, którą wypełnia prześcieradło. Jest tam również talit, rozłożony w taki sposób, aby całkowicie okryć zmarłego. Ciało umieszczane jest w trumnie, a przy pożegnaniu zmarłego recytuje się werset Biblii: „A ty idź do zamierzonego, a odpoczniesz i staniesz na losie twoim na końcu dni” (Dn 12,13)²⁰.

Warto dodać, iż po zakończeniu modlitwy umieszcza się w trumnie odrobinę ziemi izraelskiej. Zanim trumna zostanie ostatecznie zamknięta, odrywa się jeden cicit²¹ od talitu²². W przypadku, kiedy trumnę otwiera się raz jeszcze na cmentarzu, a osobą zmarłą jest kobieta, wówczas należy zapewnić obecność także kobiet przy tejże ostatniej posłudze. W ostatnim czasie coraz powszechniejszym zwyczajem stało się, aby w odprowadzeniu człowieka na miejsce spoczynku brali udział wszyscy domownicy. Od-

¹⁹ Ibidem.

²⁰ S. Spitzer, *Modły Izraelitów na dni powszednie i święta, uroczystości i posty oraz obrządku i ceremonie religijne*, Warszawa 1991, s. 44.

²¹ Cicit (hebr.: ציצית) – frędzle przywiązane do czterech rogów talitu – modlitewnej chusty zakładanej na ramiona i głowę podczas modlitwy.

²² Talit – chusta modlitewna zakładana na ramiona bądź głowę podczas modlitwy. Zwykle w kolorze białym z czarnymi bądź niebieskimi pasami.

chodzi się natomiast od ponownego otwierania trumny. Grób zostaje wykopany w dniu pogrzebu – nie wcześniej. Dawniej grób kopali członkowie „Chewra Kadisza”, jednak współcześnie zajmują się tym odpowiednio przeszkolone osoby²³.

Pogrzeb żydowski w Polsce (współcześnie)

W Polsce z racji procedur formalnych i sanitarnych pogrzeb żydowski wygląda nieco inaczej. Żydowski pogrzeb od momentu śmierci przedstawia się tak, że w ortodoksyjnych gminach żydowskich, szczególnie w dużych skupiskach, takich jak w Izraelu czy w Stanach Zjednoczonych, pogrzebem i ciałem zajmuje się „Chewra Kadisza” (święte bractwo), które od momentu śmierci do momentu złożenia ciała w ziemi nadzoruje i baczy, aby nic z ciałem nie stało się, co mogłoby je w jakiś sposób zdesakralizować”. Samo ciało jako naczynie na rzecz świętą – ludzką duszę (hebr. nefesz) – stanowi samo w sobie świętość. Nawet po śmierci, kiedy w nim już duszy nie ma, ciało mimo wszystko utrzymuje swoją świętość z uwagi na fakt, że stanowiło kiedyś naczynie na świętą duszę²⁴.

W dużych gminach od momentu śmierci „Chewra Kadisza” pilnuje ciała, siedzi przy nim, odmawia psalmy i czeka na pochówek, który powinien odbyć się tak szybko, jak to możliwe. Zwykle powinno się to uczynić tego samego dnia lub w dniu następnym. Jeśli rabin danej społeczności oceni, że sytuacja wymaga wstrzymania się z pogrzebem, na przykład wtedy, kiedy rodzina musi dojechać z bardzo daleka, to oczywiście się to stosuje²⁵.

W Warszawie pochówku dokonuje się po kilku dniach od śmierci, z uwagi na formalności (sprawy związane z Urzędem Stanu Cywilnego, domem pogrzebowym). W polskich realiach społeczności żydowskie nie są w stanie zorganizować pochówku w ten sam lub kolejny dzień. W Polsce przy gminie żydowskiej w Warszawie funkcjonuje sekcja męska i żeńska „Chewra Kadisza”. W sumie jest to kilkanaście osób sprawujących w życiu codziennym

²³ S.P. De Vries, *Obrzędy...*, op. cit., s. 373.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, s. 374.

różne funkcje i zawody. Jeśli rodzina zmarłego wyrazi chęć i zgodę, wówczas na kilka godzin przed ustaloną godziną pochówku jedzie do zakładu pogrzebowego, gdzie znajduje się ciało, i przygotowuje je zgodnie z rytuałem do pogrzebu. Dawniej oczyszczenie (hebr. tahara) odbywało się w domu zmarłego, następnie zwłoki wynoszono nogami do przodu na zewnątrz i układano je na marach – długich drewnianych noszach, które mogło nieść co najmniej sześć osób naraz. Ciało musi zostać dokładnie umyte. Członkowie świętego bractwa czyszczą każdy zakamarek ciała osoby zmarłej. Nie ma to znaczenia duchowego – jedynie aspekt higieniczny²⁶.

Ważnym wydaje się zauważyć również, iż następnie dokonuje się rytualnego obmycia ciała, mającego wymiar duchowego oczyszczenia. Ciało utrzymane jest w pozycji pionowej, oblewane jest ściśle określoną ilością wody. W praktyce trzech mężczyzn utrzymuje ciało zmarłego w pozycji pionowej, dwóch leje z góry wodę z wiader. Ilość wody określa się jako trzy pełne wiadra, musi być to ciągły strumień wody (jeśli kończy się woda w pierwszym wiadrze, druga osoba rozpoczyna opróżnianie drugiego). W przypadku kobiet nie stosuje się podnoszenia ciała zmarłej, lecz inne techniki oczyszczania ciała. Następnie, kiedy ciało jest osuszone, jest ubierane w specjalny strój rytualny wykonany z białego płótna, fastrygowany, szyty ręcznie, składający się z kaptura, koszuli, spodni, kitla i pasa. Na koniec, kiedy ciało jest ubrane, zawija się je w całun i składa w trumnie²⁷.

Zazwyczaj ciało powinno zostać złożone do grobu bez trumny. Religijnym Żydom zależy, aby ciało rozłożyło się w grobie możliwie szybko, albowiem dopiero wtedy dusza ludzka przestaje krążyć i ulatuje w ręce Najwyższego. Trumna, z racji materiału, z którego jest wykonana, opóźnia ten proces. W Polsce, z uwagi na obowiązujące prawo sanitarne, zakazaną rzeczą jest pochówek ludzkiego ciała bez trumny. Osoby przygotowujące pogrzeb żydowski starają się, aby trumna była jak najprostsza, szybko ulegająca zniszczeniu. Stosuje się do tego trumny kremacyjne²⁸.

²⁶ S. Spitzer, *Modły Izraelitów...*, op. cit., s. 50-53.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, s. 54.

Do trumny wsypuje się trochę ziemi pochodzącej z Izraela. Jest to tradycja, ponieważ według przekazu proroczego Ci, którzy leżą w ziemi Izraela, jako pierwsi w erze mesjańskiej wstaną z grobów i udadzą się do Ziemi Obiecanej. Przy pochówku uczestniczy zwykle rabin, choć nie musi. Nie jest to wymóg. W Warszawie Naczelny Rabin Polski Michael Schudrich stara się być obecny na każdym pogrzebie. Kiedy „Chewra Kadisza” skończy swoją posługę, trumna jest zamykana i nie jest już więcej otwierana. Ciało transportowane jest na cmentarz, gdzie o wyznaczonej godzinie prowadzone jest do mogiły na specjalnym drewnianym dwukołowym wózku. Grób żydowski wykopywany jest w ziemi i nią jest zasypywany. Nie stosuje się betonowych umocnień, które mogłyby opóźnić proces rozkładu trumny i zwłok. Grobowców nie stosuje się z uwagi na literę prawa żydowskiego, które mówi, że ciało musi spocząć w ziemi i w niej się rozłożyć²⁹.

Z kolei należy podkreślić, iż kiedy trumna złożona jest już do grobu, a grób zasypywany, wówczas rabin lub ktokolwiek inny odmawia stosowne modlitwy. Jedną z nich jest modlitwa „El Male Rachamim” (hebr. Boże pełen miłosierdzia), w której wymienia się imię zmarłego:

מִיִּשְׂדֵּה תוֹלְעֵמָה הַגִּיפְשָׁה יִפְנֹכְ לַע הַגּוֹבֵן הַחַוִּינִי אֲצִמָּה, מִיִּמּוֹרֵמָה נְכוֹשׁ מִיִּמְחָר אֱלֹמ לֹא
הִקְדָּץ וּבְדִגְשׁ רֹבֵעֵב, וּמְלוּעָל הַלְהֵשׁ יוֹלֵף וְב יוֹלֵף תִּמְשֵׁן תָּא מִיִּרְהוּמֵ עֵיִקְרָה רַהוּזֵכ מִיִּרְהוּ
תָּא מִיִּנְתָּה רוֹרָצֵב רַרְצִי, מִיִּמְלוּעָל וּיִפְנֹכ הַתִּסָּב וְהַרִיתָסִי מִיִּמְחָרָה לַעֵב נְכָל, וְתִמְשֵׁן תִּרְכֹּזָה דַּעֵב
וְנִמְאָ רַמְאִי, וּבְכֶשֶׁם לַע מוֹלְשֵׁב חַוִּינִי, וְתִלְתֵּן אוּה ה' וְתִמְשֵׁן
³⁰ Niech będzie wywyższone i uświęcone Jego wielkie Imię. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]. W świecie, który Sam stworzył według Swojej woli. I niech nastanie Jego królestwo, za waszego życia i waszych dni, i za życia całego Domu Izraela, prędko w bliskim czasie. Mówcie: Amen. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]. Niechaj Jego wielkie Imię będzie błogosławione na wieki i na zawsze. Niechaj będzie błogosławione i pochwalone, opiewane i wywyższone, wyniesione i uświetnione, uwielbiane i sławione Święte Imię Jego, który jest Błogosławiony. [Wszyscy odpowiadają: „Który jest Błogosławiony”]. Ponad wszelkie błogosławieństwa, i pieśni pochwalne, i hymny, i pocieszenia wznoszone na tym świecie. Mówcie: Amen.

²⁹ S. Spitzer, *Modły Izraelitów...*, op. cit., s. 58-59.

³⁰ Ibidem.

[Wszyscy odpowiadają: „Amen”]. Niech przyjdzie pokój z wysokości, i dobre życie, dla nas i dla całego Izraela. Mówcie: Amen. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]. Ten, który sprawia pokój na wysokościach, niech ześle pokój dla nas i dla całego Izraela. Mówcie: Amen. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]³¹.

Jeśli jest obecnych 10 dorosłych Żydów, którzy mogliby stworzyć tzw. „minjan”, wówczas odmawiany jest także kadisz, który jest najpopularniejszą modlitwą podczas liturgii. Jest to stara modlitwa, otaczana jest czcią od czasów starożytnych. Trudno jest określić czas jej pochodzenia. Modlitwa kadisz jest napisana w języku aramejskim³².

Talmud Babiloński³³ mówi o jednym zdaniu z modlitwy kadisz i pokazuje nam jej szczególną doniosłość. „O każdej porze, kiedy Izrael odwiedza swoje synagogi albo izby nauki i tam intonuje śpiew »Amen! Pochwalone niech będzie na wieki Jego wielkie Imię...«, wtenczas Święty, pochwalony niech będzie, skinie głową i rzecze: »Niech żyje Król, którego czci się w taki sposób w Jego mieszkaniu«³⁴. W innym miejscu wspomina już rękojmia: „Pochwalone niech będzie wielkie Imię Jego”³⁵.

Trzeba zauważyć, iż Kadisz jatom (מותי שידק) nazywany jest kadiszem żałobnika. Od XV w. odmawiany jest każdego dnia przez syna zmarłego, przez 11 miesięcy po śmierci rodzica, a także w każdą rocznicę jego śmierci. Czas żałoby wiąże się z przekonaniem, że po śmierci dusza niegodziwego podlega oczyszczeniu przez 365 dni, stąd nie odmawia się kadiszu przez 12 miesięcy, by nie stwarzać wrażenia, że zmarły był człowiekiem złym. Sama modlitwa nie nawiązuje do śmierci. Osierocone dziecko odmawia kadisz, aby podkreślić, że pomimo straty nadal pragnie wielbić Boga. Partie kantora w pół-kadiszu odmawia żałobnik³⁶.

³¹ *Żydzi w Polsce. Leksykon – dzieje i kultura*, pod red. J. Tomaszewskiego, A. Żbikowskiego, Warszawa 2001, s. 78-79.

³² S.P. De Vries, *Obrzędy i symbole...*, op. cit., s. 379.

³³ Hebr. Talmud Bawli – jedna z dwóch wersji (kompilacji) Talmudu, opracowana w środowisku i w akademiach talmudycznych Babilonii; składa się z dwóch zasadniczych części: Miszny i Gemary, [w:] *Polski Słownik Judaistyczny*, <http://www.jhi.pl/psj/>, (dostęp: 11.12.2016).

³⁴ Talmud Babiloński, Berachot, k. 3 a.

³⁵ Ibidem, Sota, k. 49 a.

³⁶ Ibidem.

Tekst Kadisz jatom w języku oryginalnym wraz z tłumaczeniem³⁷:

בותי שידק

חמצינו התוכלמ דילמינו התוערכ ארבי יד אמלעב: (ומא) אבר המש שדקתנו להגתי. 1. א בירק ומזבו אלגעב לארשי תיב לכך ייחבו וזכימויבו וזכינעב: (ומא) החישמ ברקיו הנקרופ (ומא) נמא ורמאן:

הרבתי: אנמלע ימלעלו סלעל, דרבמ אבר המש אהי. 2. ב

אוה דירב אשדוקד המש ללהתנו הלעתנו דהתנו אשנתנו סמורתנו האפתנו תבתשנו. 3. ג (ומא) נמא ורמאן אמלעב נרימאד אַתְמַחְנו אַתְחַבְשַׁת אַתְרִישׁוּ אַתְכַרְב לָךְ נַמ אֲלֵעַל: ומא:

ורמאן לארשי-לכ-לעו ורמאן ונגלע סיבוט מינתו אנמש-נמ הבר אמלש אהי. 4. ד (ומא) נמא:

לארשי-לכ-לעו ונגלע מולש השעי אוה וימורמב (מולשה ת'ישעב) מולש השע. 5. ה (ומא) נמא ורמאן: Niech będzie wywyższone i uświęcone Jego wielkie Imię. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]. W świecie, który Sam stworzył według Swojej woli. I niech nastanie Jego królestwo, za waszego życia i waszych dni, i za życia całego Domu Izraela, prędko w bliskim czasie. Mówcie: Amen. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]. Niechaj Jego wielkie Imię będzie błogosławione na wieki i na zawsze. Niechaj będzie błogosławione i pochwalone, opiewane i wywyższone, wyniesione i uświetnione, uwielbiane i sławione Święte Imię Jego, który jest Błogosławiony. [Wszyscy odpowiadają: „Który jest Błogosławiony ponad wszelkie błogosławieństwa, i pieśni pochwalne, i hymny, i pocieszenia wznoszone na tym świecie”]. Mówcie: Amen. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]. Niech przyjdzie pokój z wysokości, i dobre życie, dla nas i dla całego Izraela. Mówcie: Amen. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]. Ten, który sprawia pokój na wysokościach, niech ześle pokój dla nas i dla całego Izraela. Mówcie: Amen. [Wszyscy odpowiadają: „Amen”]³⁸.

Kadisz odmawia się we wspólnocie, nigdy samotnie. Odmówienie tej modlitwy w samotności byłoby sprzecznością wobec tego, co mówią jej słowa. Modlitwę kadisz odmawiają tylko mężczyźni. Przyjęło się, że jeśli jest obecna rodzina, tworzy się dwa rzędy uczestników, między którymi rodzina osoby zmarłej przechodzi, a uczestnicy wypowiadają stosowną formułkę („Abys

³⁷ Ibidem.

³⁸ <http://www.the614thcs.com/18.552.0.0.1.0.phtml>, (dostęp: 12.12.2016).

był/a wsparty/a wraz z innymi żałobnikami w narodzie Izraela”). Jeśli zmarły nie był osobą religijną bądź chciał zostać pochowany w wybranym przez siebie stroju, rodzina nie wyraża zgody na przygotowanie ciała przez „Chewra Kadisza”. Gdy osoba zmarła odejdzie w szabat, a więc czas, w którym nie wykonuje się żadnej pracy, czeka się do końca szabatu i następuje pochówek (nawet o północy)³⁹.

Należy dodać, iż pogrzeb osoby niereligijnej wygląda tak samo jak osoby wierzącej. Wyklucza się jedynie przygotowanie ciała przez „Chewra Kadisza”. Jeśli rodzina nie życzy sobie modlitw przy grobie, wówczas pomija się je. W odróżnieniu od innych religii i obrządków nie rejestruje się ani nie fotografuje uroczystości pogrzebowych. Judaizm wychodzi z założenia, że fotografowanie osób zmarłych, a także umieszczanie na nagrobkach zdjęć osoby zmarłej za życia jest naigrywaniem się z niej. Kremacja w judaizmie jest niedopuszczalna. Osoba skremowana nie ma prawa do pochówku na cmentarzu żydowskim. Ktoś, kto chciałby zostać skremowany, a więc świadomie chce postąpić wbrew woli Bożej i każe zbezcześcić swoje ciało po śmierci, nie ma prawa do pochówku na cmentarzu żydowskim⁴⁰.

Po zakończeniu nabożeństwa pożegnalnego przy grobie przybyli opuszczają cmentarz. Rozpoczyna się „nichum awelin” – pocieszenie najbliższych pogrążonych w żałobie. Dopóki zmarły nie został pochowany, religijni Żydzi słowa pocieszenia uznają za bezcelowe. Miszna mówi bowiem: „Nie staraj się pocieszać strapionego, dopóki jego zmarły leży przed jego oczyma”⁴¹.

Po powrocie do domu żałobnicy spożywają wspólny posiłek, który przygotowują kobiety. Jest to bardzo skromny posiłek, składający się głównie z gotowanych jajek i chleba, podarowanych przez najbliższych sąsiadów. Przejaw troski w tym zakresie uważany jest za szczególną powinność – micwę. Nie jest to stypa. Jest to pierwszy posiłek, zwany posiłkiem pokrzepiającym (hebr. Seudat chewra)⁴².

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ S. Spitzer, *Modły Izraelitów...*, op. cit., s. 64.

⁴¹ S.P De Vries, *Obrzędy...*, op. cit., s. 385.

⁴² Ibidem.

Następnie rozpoczyna się okres siedmiodniowej żałoby (hebr. Sziwa)⁴³, podczas której rodzina i krewni spędzają ten czas wspólnie w domu. Zwykle jest to dom rodzinny osoby zmarłej. Wówczas znajomi oraz ci, którzy czują potrzebę spędzenia chwili czasu z żałobnikami, odwiedzają ich bez zapowiedzi. W tym czasie drzwi do domu są otwarte, wchodzi się bez pukania czy dzwonięcia. Czas żałoby po ojcu i matce trwa rok od dnia zgonu. W przypadku innych krewnych czas żałoby (hebr. Awelut)⁴⁴ trwa 30 dni od dnia pogrzebu. Kiedy czas żałoby dobiega końca, wspomina się dzień śmierci⁴⁵.

⁴³ Sziwa – siedmiodniowy okres żałoby najbliższej rodziny po osobie zmarłej.

⁴⁴ Awelut (hebr.: וילבאת) – żałoba po najbliższym członku rodziny.

⁴⁵ *Żydzi w Polsce...*, op. cit., s. 80.

Karol Wozikowski

Funeral customs of the Jews

Abstract

Judaism has rich symbolism, particularly when it comes to symbolism of grave art or cemetery culture in general.

The very word cemetery in Hebrew is referred to as *bet Chaim* (the house of life), *bet kwarot* (the house of graves) or *bet olam* (the house of eternal life).

The following article introduces the reader into the main principles of Judaism as well as into funeral traditions and customs.

The author emphasizes the role of a cemetery in the life of every Jew and rich symbolism of each of the rite preceding the burial.

Translated by Aneta Kiper